

BOG NIJE STIDLJIV

OLGA GRJAZNOVA

Preveo s nemačkog
Nikola Jordanov

 Laguna

Naslov originala

Olga Grjasnowa

GOTT IST NICHT SCHÜCHTERN

Copyright © Aufbau Verlag GmbH & Co. KG, Berlin 2017
Translation copyright © 2018 za srpsko izdanje, LAGUNA

BOG NIJE STIDLJIV

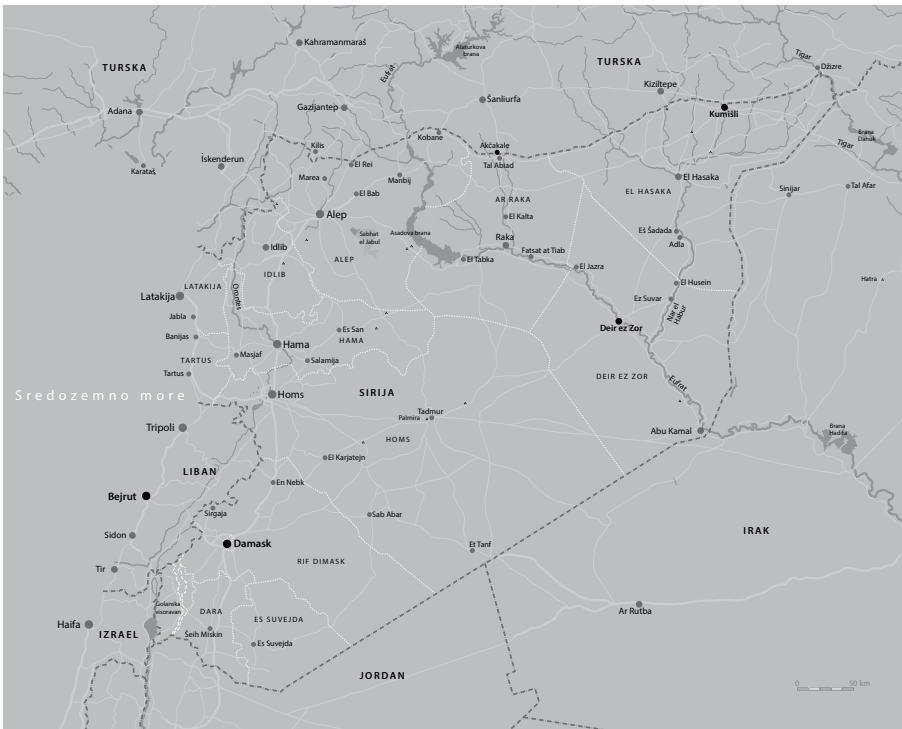

© Kupovinom knjige sa FSC oznakom pomažete razvoj projekta
odgovornog korišćenja šumskih resursa širom sveta.

NC-COC-016937, NC-CW-016937, FSC-C007782

© 1996 Forest Stewardship Council A.C.

PRVI DEO

© Peter Palm, Berlin

Sloboda je glagol.
Danijel Kan

Kroz okance aviona već se vide prva polja, za njima sledi more kuća i opet nestaje, zatim se uzgonska površina okreće naviše i kroz prozor se vidi još samo nebesko plavetnilo. Krilo se opet spušta i Hamudi vidi polje sprženo od sunca. Točkovi se grubo prizemljuju.

Međunarodni aerodrom u Damasku gotovo se nije promenio od Hamudijeve poslednje posete. Iza kabina, s kojih se ljušti boja, stoje kao i uvek isti loše raspoloženi granični službenici. Zlovoljno pregledaju njegov pasoš i upozoravaju ga da ističe za nekoliko dana.

„Zato i jesam ovde“, kaže Hamudi. Granični službenik, u uniformi koja mu loše stoji, tera ga pokretom ruke.

Hamudi je rado u Siriji mada uvek s ogradom: celog života mu ulivaju u glavu da tu nema budućnosti i da najkasnije posle studija mora da se iseli u Kanadu, Australiju ili Evropu. Život koji je vodio u Siriji potvrdio je te ograde.

Dugo se čeka na prtljag. Mnoge velike porodice gube strpljenje; deca kmeče; jedan gospodin prosede kose pali

cigaretu i stražari ga opominju; čistačice sa svojim kofama za vodu upadljivo sporo promiču tamo-amo a da ništa ne čiste. Kada se iznad trake za prenos prtljaga najzad upali crvena lampica, svi se okupljaju oko mesta za izdavanje i pokušavaju da osiguraju strateški povoljno mesto, u čemu na kraju pobeđuju dva plavušana riđastih brada, koji glasno razgovaraju na švajcarskom nemačkom. Kada se vrteška najzad pokrene, kroz gomilu se pronosi mrmljanje. Podižu se torbe, koferi od najrazličitijih materijala, zavežljaji, rančevi i kartonske kutije, spuštaju na kolica za prtljag i euforično guraju u pravcu izlaza.

Iza barijere u hali za dolazak stoji masa ljudi koji pogledom traže svoje rođake i prijatelje i jure k njima čim se vrata prostorije za izdavanje prtljaga malo otvore. Jedan policajac ih stalno opominje da se vratima ne približavaju suviše. Na licima se u kratkim razmacima smenjuju radost, radoznalost i zbunjenost. Okolo stoje smetena deca s balonima u rukama, bebe, čiji očevi mašu cvetnim buketima, umorno trljaju okice.

I Hamudija dočekuje bučna gomila. U stvari, nameravao je da se taksijem odveze pravo u hotel. Želeo je da sebi pruži kratak odmor – da dve noći spava sam, daleko od Kler, a i od svoje porodice, koja ga čeka u Deir ez Zoru. Mali tajm-aut, samo za njega. Zbog toga prijateljima u Damasku nije javio kada dolazi. Oni su njegovo ćutanje protumačili kao zaboravnost i jednostavno na netu potražili vreme dolaska. Sada mu se vešaju o vrat i ljube ga u obraze. Hamudija ubacuju u auto, sve sa teškim koferom punim poklona.

Mada to premašuje njegov budžet, Hamudi je zakupio sobu u *For sizons*. Tek pre neku nedelju je u Parizu s odličnim uspehom završio specijalizaciju za plastičnog hirurga.

Svojski je radio za taj trenutak pet godina i, kada ga je dočekaao, osećao je da je to nešto što mu pripada. Zatim je konkurisao u tri najbolje bolnice u gradu i nije prošlo mnogo vremena, a od sve tri je primio poziv na razgovor i predstavljanje. Hamudi je bio stasit, vitak, predusretljiv i šarmantan. Francuski je govorio besprekorno. Međutim, presudna je bila savršena simetrija njegovog lica – bio je slika i prilika čoveka kome se veruje da duhovno usvaja važeće norme lepote. Brzo se odlučio za bolnicu koja mu je ponudila najbolje uslove i odmah su mu poštom poslali ugovor o zaposlenju. Iste večeri proslavio je taj događaj sa svojom prijateljicom Kler, uz jednu skupu večeru s mnogo šampanjca. Zatim je organizovao put u Siriju, gde je morao da produži svoj pasoš – čisto formalna procedura od koje mu je zavisila dozvola boravka u Francuskoj i čije bi obavljanje rado povezao s kratkim odmorom.

Mermerni pod sale za prijem u *For sizons* blista od čistoće, a mnogi cvetni aranžmani šire morbidan miris. Hamudija proveravaju dva saradnika obaveštajne službe i malo nedostaje da ga ne puste u hotel jer nije stranac. Njegovi prijatelji doći će po njega za dva sata, zamolio ih je da mu daju vremena za kratku podnevnu dremku i tuširanje.

Njegova soba je luksuzno nameštena, krevet je širok i tvrd, posteljina blistavobela i sveže opeglana, mini-bar je dobro popunjen, a nameštaj u damaskom stilu. Na stočiću je raskošan buket. Ako ništa drugo, miriše bolje od aranžmana u lobiju. Hamudi puni kadu vodom i bira broj Klerinog telefona.

Uveče izlazi sa svojim prijateljima. To je bučna grupa približno tridesetpetogodišnjaka, žena i muškaraca, od kojih

su neki već u braku, drugi razvedeni ili su naprosto samci ili lezbijke, ili pak žive u partnerskim vezama koje ih ni na šta ne obavezuju. Prolaze centrom Damaska, svraćaju u barove, piju arak, naručuju mezetluke, piju još araka i još jedu. Smeju se, vrište, spletkare i svađaju se. Luduju više nego ranije, jer pokušavaju da obnove nekadašnji savez, da jedni druge ubede da nisu zaboravili svoje druženje, da su i dalje prijatelji.

Hamudi se trudi da nađe kopču sa životom svojih prijatelja, da sledi niz njihovih partnera, dece i poslovnih situacija, ali uskoro počinje da mu bruji u glavi. On ne zna da se njegova stara ekipa iz studentskih dana sada sastala isključivo njemu za ljubav – u godinama njegovog odsustva struje života odvukle su ih na razne strane.

Hamudi gotovo da više ne prepoznaje ni Damask. Gradski centar se u poslednjih pet godina prilagodio navikama i ukusu viših društvenih klasa. Male bakalnice su morale da se zatvore i ponovo su otvorene kao *Zara* ili *Beneton*; pekare su ustupile mesto kafićima u kojima se služi kapučino sa sojinim mlekom po evropskim cenama; nekadašnje radnje mešovitom robom, u kojima se moglo kupiti sve od šrafčigera do kanistera za benzin, morale su da uzmaknu pred prodavnicama mobilnih telefona.

S prvom jutarnjom svetlošću Hamudi pada u svoj pre-skup hotelski krevet i odmah tone u san, dok kroz otvoren prozor dopiru psovke pijanih noćobdija i glas mujezina koji poziva na jutarnju molitvu.

Amal ima strah, koji pokušava da odagna. Celog života studirala je ljude oko sebe, njihove porodice, njihove prijatelje, njihove ljubavnike, potpune neznance. Usvajala je njihovu mimiku i gestikulaciju da bi kasnije mogla da ih verno reprodukuje na pozornici. Izučavala je njihove karaktere, boju glasa i emocije. Još kao dete, pre nego što je progovorila, podražavala je ljude. Pa ipak, dugo nije sebi priznala da želi da bude glumica. Mislila je da nije dovoljno darovita i lepa da se pojavi na bini. Smatrala je da su joj bedra preširoka, da joj je nos predugačak, a da njen sopstveni glas nije dovoljno čvrst. Uz to, otac joj je uvek sugerisao da taj poziv nije za poštene žene. Amal je dakle isprva diplomirala englesku književnost, ali joj knjige nisu donele unutarne zadovoljenje, pa je tako jednog dana ipak otišla na audiciju u renomirani Institut za dramsku umetnost.

Činilo joj se da se sve to događalo veoma davno. Sada joj se strah kao parazit uvukao u grudni koš. Amal tačno

zna šta može da joj se dogodi, ali ne zna kada i hoće li je to zadesiti, i ta neizvesnost je tera da drhti. Suviše ljudi iz njene okoline je pohapšeno, mučeno ili jednostavno nestalo, što se zapravo svodi na isto.

Damask je jedan zahuktao, haotičan i neobuzdan grad, ispunjen trubljenjem autobusa i taksija, vikom uličnih prodavaca, zujanjem i kapanjem klima-uređaja na kućnim fasadama, što se sve meša s bučnom muzikom koja trešti kroz prozore automobila i iz barova. U Damasku se čovek davi u istoriji i njenim superlativima. Ali danas je grad utonuo u avetinjsku tišinu. Ne čuju se saobraćaj ni razgovori, čak ni šapat. Na nebo su se navukli sivi oblaci.

Amal stalno iznova viđa pripadnike službe bezbednosti, dok njeno telo registruje svaki njihov pokret i šumove koje prave. Na prozoru stambene kuće preko puta njene pomera se zavesa. Jedna starica pokušava da što je moguće neupadljivije zviru kroz tešku damastnu tkaninu i Amal u tom trenutku odlučuje da se više nikada ne skriva iza neke zavesе, ni danas, ni sutra, ni za četiri decenije, a jedini način da to postigne jeste da i dalje stoji na tom mestu, pa kud puklo da puklo.

Prve demonstracije dogodile su se dva dana ranije. Vazduh je opet bio blag, prvi put posle zime. Amal i nekoliko njenih prijatelja uputili su se ka Parlamentu noseći papirne transparente u formatu DIN-A4. Amali je oko lica bio omotan šal. Nisu se usudili da izvuku transparente. Na kraju demonstracija nisu se gledali u oči i razišli su se što su mogli brže. Stideli su se što su pobjegli posle demonstracija, dok su se u drugim zemljama ljudi spaljivali.

Prvih dana revolucije optimisti su mislili da će međunarodni mediji i *Al Džazira* izveštavati o demonstracijama. Mislili su da ih inostranstvo neće ostaviti na cedilu kad već od svoje države traže samo ono što, po svemu sudeći, od nje zahteva i ostatak sveta. Niko nije ozbiljno mislio da će režim pasti – imali su u vidu samo reforme. Samo nekoliko malih ustupaka vladara.

Ljudima je, naime, bilo dosta. Amali je bilo dosta, njenom bratu je bilo dosta, njihovim prijateljima, njihovim kolegama sa studija, poznanicima, neznancima na ulicama, celoj vulgarnoj boemiji bilo je dosta. Bilo im je dosta korupcije, samovolje tajnih službi, sopstvene nemoći i stalnih ponižavanja. Bilo im je dosta što sve javne biblioteke, aerodromi, stadioni, univerziteti, parkovi, čak i dečji vrtići nose Asadovo ime. Bilo im je dosta što im očeви, braća, ujaci i stričevi sede po zatvorima. Bilo im je dosta što čitave porodice moraju da skupljaju novac kako bi sinove otkupili od služenja vojnog roka, dok na kablovskoj televiziji severnoamerički tinejdžeri dobijaju na poklon automobile i putuju oko sveta. Bilo im je dosta da svakog jutra u školi izgovaraju „Asad, zanevek“ i zaklinju se da će se svi boriti protiv Amerikanaca, cionista i imperijalista. Bilo im je dosta da u školskom predmetu politička obuka napamet uče Asadove citate i onda u pismenim radovima dopunjavaju odlomke koji nedostaju i hronološki ih raspoređuju. Bilo im je dosta da na časovima vojne obuke uče da sastavljaju i rastavljaju puške. Bilo im je dosta da s njima postupaju kao sa životinjama. A pre svega, bilo im je dosta što o tome ne smeju otvoreno da govore.

Amalina generacija je prva koja ne zna ni za šta drugo osim za totalitarnu vladavinu Asadovog klana. Po tome

se dijametralno razlikuje od svojih roditelja i deda i baba, koji se još dobro sećaju beskrajnih pučeva pred preuzimanje vlasti Hafiza el Asada ili mogu da se sete masakra Muslimanskog bratstva iz 1982. u Hami, kojim je vlada uspešno pokazala da s njom nema šale. Otada se Asadov režim nameće kao bogomdano ustrojstvo. I više od toga: Bašar el Asad je veći od Boga, to barem sugeriše sveprisutnost njega, njegovog oca, njegove braće, njegove žene i njihovo troje dece, pa makar u formi portreta koji vise u svakom kutku zemlje, kao strašila za ptice koja treba da plaše i razgone ljude.

Krajičkom oka Amal posmatra alavitsku glumicu Fadvu Soliman*, kojoj se već dugo divi, i pogled na nju za trenutak je smiruje. Ona duboko diše i desnom rukom hvata levu šaku ne bi li sprečila drhtaje. Niko ne zna šta će se desiti. Možda će režim rešiti da egzemplarno kazni demonstrante, da ih sve pohapsi ili ih silom rastera.

Posle dugačke pauze, u kojoj demonstranti ne rade ništa osim što stoje jedni kraj drugih i posmatraju pripadnike tajne službe, jedan nizak čovek u preširokoj kožnoj

* *Fadwa Souleimane* ili *Fadwa Soliman* (1970–2017) – sirijska glumica alavitskog porekla koja je predvodila protest sunitske većine protiv režima Bašara el Asada u Homsu. Iako svesna da joj prete zatvor ili smrt, stavila se na čelo pokreta da bi razbila percepciju da alavitska manjina (desetak procenata stanovništva) podržava režim. Htela je, takođe, da demantuje Vladine tvrdnje da su svi učesnici protesta ili islamisti ili naoružani teroristi. Pošto je postala simbol pobune, u jednoj video-poruci 2017. Solimanova je izjavila da snage bezbednosti pretražuju Homs i prebijaju ljude ne bi li našli njeno skrovište. Podrezane kose i prurušena u mladića, selila se iz kuće u kuću da izbegne hapšenje. Godine 2012. preko Libana je sa mužem prebegla u Pariz. Umrkla je od raka. (Prim. prev.)

jakni napušta skup i polazi ka najbližoj kafani. On je jedan od najznačajnijih sirijskih umetnika. Amal i dvadesetak drugih prate ga kao gomila dece iz vrtića, s olakšanjem jer su izbegli opasnost.

El Raouda, što znači *Edenski vrt*, tradicionalna je damska kafana u kojoj se služe alkohol i laka jela, a posećuju je pretežno opozicionari, homosi, lezbijke, mladi zaljubljeni parovi i sitni kriminalci. Sada se u vrtu, koji je popločan belim i smeđim mermerom, i zaista ponekad podseća na raj, okupljaju demonstranti. Otvoreno, iako krajnje hipotetički, raspravljaju o koncesijama režima i neskriveno flertuju jedni s drugima. Pošto se redom ispozdravljala sa svim svojim poznanicima, Amal odlazi u toalet, pušta hladnu vodu da joj teče preko ručnih zglobova, prska se po licu i duboko uzdiše i izdiše. Telo joj drhti dok napestost popušta. Začudena je što su demonstracije protekle tako mirno. Amal se još nikada nije osećala kao deo neke grupe, ali prvi put ta misao joj nije neprijatna.

Hamudijeva porodica praznuje njegov dolazak bučnim slavljem. Dvorište je puno teča, tetaka, rođaka oba pola, bratanaca i bratanica, nećaka i nećakinja. Hamudi je već zaboravio kako velika porodica ume da bude naporna. Devojke nose rajfove za kosu i pompezne haljine, i vrište dok ih momci ganjaju. Onda se uloge menjaju, momci beže, a devojke ih vrišteći prate.

Nasred dvorišta je postavljen ogroman sto, koji se savija pod teretom jela i pića. Hamudijev otac je zaklao jagnje, napunio ga pirinčem i orasima i lagano pekao iznad vatre u dvorištu. Njegova majka je upućivala služavke da dani-ma spremaju salate i predjela, sedam kilograma kebaba i razne ribe u marinatu, da mešaju jogurt i postave ogromne poslužavnike s baklavom i kolačem šejbatom*.

Hamudija opseda gomila dece, kojima deli poklone donete iz Francuske. Deca su zakratko prekinula igru.

* Arap.: *sheibat* – kolač od lisnatog testa punjen kremom i preliven sirupom od ukuvanog šećera s limunom. (Prim. prev.)

Hamudijeve tetke trpaju gostima ogromne porcije hrane na fine porcelanske tanjire, koje je Hamudijeva majka donela iz Japana. Njegovi deda i baba imaju sedam ćerki i ni jednog jedinog sina, što ćerke, a naročito deda, smatraju velikom srećom. On je svim svojim ćerkama omogućio da studiraju i svih sedam se odlučilo za medicinu. U međuvremenu su se specijalizovale za različite oblasti, ali su i dalje nerazdvojne. Kroz celo svoje detinjstvo Hamudi je gledao tetke kako sede jedna pored druge, a leti na krovu njihove kuće grickaju orahe i slatkiše dok tračare o komšijama.

Hamudijev bratanac sipa dva prsta bistre tečnosti u njihove dve čaše, ubacuje kockice leda i razblažuje alkohol vodom, pri čemu tečnost postaje mlečnobela. Tu su i susedi, roditelji nekada bucmastog dečaka Muhameda, koji je u međuvremenu izrastao u štrkljastog tinejdžera i mašta o tome da gradi mostove.

Hamudi gleda kako njegov brat uzbuđeno razgovara s jednom devojkom i potajno se smeši – Naji je uvek u potrazi za nekom ženom, mada s trideset tri godine nije više baš u prvoj mladosti. On je crna ovca u porodici.

Posle jela Hamudijeva baba čita budućnost iz taloga kafe. Dugačak red se obrazuje ispred krhke žene, pognute od artritisa, koja strpljivo pregleda jednu po jednu šolju i tumači mrki talog. Ona je jedna od retkih vračara koje devojkama ne proriču mladoženje i sinove. U kafenoj šolji Hamudijeve sestričine vidi ribu, što tumači kao novac. I Hamudi joj donosi svoju šolju, ona ga gladi po čelu, ali onda joj se pogled smračuje i ona dugo zuri u njegovu šolju, toliko dugo da je Hamudi smejući se pita da li mu je budućnost zaista tako crna.

„Bog će odrediti“, kaže ona najzad. „*Min timmi ila abau' al-samah*. – Iz mojih usta do rajskih vrata.“

Kasnije te večeri Hamudi je još jednom pita o svojoj budućnosti, ali njegova baba samo odmahuje glavom i moli za čašu vode.

Izjutra posle slavlja, dok cela kuća još spava, Hamudi se upućuje u Upravu grada da najzad traži da mu produže pasoš. Pripadnici službe bezbednosti sanjivo ga propuštaju. Hodnici su uski, zidovi obojeni bledožuto i ukrašeni drečavozelenom bordurom. Hamudi seda u jednoj zagušljivoj sobi i čeka da ga prozovu.

Čekaonice u Sirijskoj Republici imaju mnogo zajedničkog sa zatvorima, niko ne zna koliko će i zašto u njima sedeti. Vreme se tu manifestuje u svoj svojoj neodređenosti, rasteže se ili nekuda otiče. Možda će proći ceo dan, možda samo pola sata. Hamudi pokušava da prekрати čekanje svim mogućim aktivnostima, igricama na mobilnom telefonu, mejlovima, romanom čije je čitanje započeo beskrajno davno, pa ipak telo mu je u stalnoj pripravnosti jer u svakom trenutku mogu da prozovu njegovo ime.

Tri sata kasnije puštaju ga da uđe u jednu sobicu i pruži svoj pasoš službeniku u ne baš čistoj beloj košulji. Drveni pisaci sto zatrpan je aktima od kojih se na nekima već nakupio sloj prašine. Iznad toga visi portret velikog formata predsednika Bašara el Asada, već izbledelih boja. Službenik klima glavom i kaže: „Vratite se u četiri sata. Onda možete da podignete svoj pasoš.“

Napolju ga zaslepljuje svetlost i Hamudi brzo stavlja svoje naočari za sunce, koje izgledaju suviše elegantno i

preskupo za Deir ez Zor. Ništa od njegove garderobe ne odgovara ovoj sredini, misli. Majka mu je noćas čak pripremila galabiju*. On koristi vreme za još jednu šetnju po gradu, koji mu se sada čini dalek kao i celo njegovo detinjstvo. Ulice su u ovo vreme puste, mnogi stanovnici spavaju po podne, čak i psi dremuckaju u hladovini dok mačke neumorno preturaju po kontejnerima sa đubretom.

U jednom malom supermarketu Hamudi kupuje upaljač i cigarete. Vlasnik radnje pijano spava iza tezge, iznad njegove obrijane glave trepere kamera za video-nadzor i stari televizor na kojem emituju prenos neke fudbalske utakmice. Hamudi baca pogled na ekran i pokušava da odredi koje su to dve ekipe. Zatim cepa celofan s kutije i žudno stavlja cigaretu u usta.

On steže svoj sako čvršće uz telo i nastavlja šetnju. Sada je još sveže, ali leti se temperatura penje na iznad četrdeset stepeni u hladu. Deir ez Zor se označava kao „žuti grad“ jer su ulice i kuće dvesta dvadeset dana godišnje prekrivene peskom. Čak i nebo tada dobija žutu boju šafrana, koja se s protokom sati preobražava u jarkocrvenu.

Hamudi ne može više da se odupre nagonu, srce ga vuče Eufratu, smaragdnozelenoj reci koju žitelji poštuju kao božanstvo. Lagano odlazi tamo i zastaje na obali, tako da ima dobar pogled na viseći most. Vidi kako nekoliko učenika, koji su očigledno furnuli s nastave, skaču odozgo. Skokovi su opasni jer je rečna struja jaka, ali to je stari ritual gradske mladeži. U svakoj porodici postoji bar jedan rođak koji se utopio u toj reci, ali omladinu to ne sprečava.

* Galabija (varijanta egipatskog arapskog) – delaba, dugačak, labav ogrtač koji se nosi u arapskim zemljama, u oblasti Mediterana. (Prim. prev.)

Hamudiju se čini da među skakačima prepoznaje Muhameda, a onda mu opet pada na um da je viseći most u stvari most sa kosim zategama, to mu je objasnio Muhamed. Mladić, koji bi mogao da bude Muhamed, diže ruke iznad glave i baca se. Hamudi čeka da mu glava izroni iz vode i nađe se na površini, a onda odlazi svojim putem.

U deset do četiri opet stoji u čekaonici Uprave grada. Ovog puta odmah ga zovu u kancelariju načelnika, koji ga strogo gleda i izjavljuje: „Možete da dobijete svoj pasoš, ali ne smete da napuštate zemlju.“

„Kako, molim?“, pita Hamudi.

„Služba bezbednosti ima sumnje u pogledu vašeg ponovnog putovanja u inostranstvo. Molim vas, obratite se nadležnoj ustanovi.“

„Ali mene su u sirijskoj ambasadi uveravali da mogu jednostavno da produžim pasoš. Da to nije ništa naročito.“

„Gde su vam to rekli?“

„U Parizu.“

„Onda se obratite kolegama u Parizu.“

„Ali za to bih prvo morao da otputujem tamo!“

„Neću da se raspravljam s vama.“ Službenik bezizraznog lica otvara novi predmet.

A mal šeta sa Lunom, svojom prijateljicom iz detinjstva, kroz Suk el Hamidiju*. Mada je nebo još svetlo, već se smrkava. Prve mušice se skupljaju oko loptastih svetlosti uličnih svetiljki. Miriše na jasmin, tamjan, ružino ulje, ručno pravljeni sapun i planine nagomilanih začina: sladić, sušeni korijander, estragon, papriku, kurkumu, cimet i zatar**, procvetale ruže, lavandu, boražinu. Pijacu sačinjava bezbroj uzanih sokaka i prolaza, koji vode do raznih odeljenja, pa tako ima više hodnika u kojima se prodaju samo odeća ili predmeti za domaćinstvo. Sve je krcato robom, često izloženom na tepisima i plastičnim folijama ispred dućana.

* Arap.: *Souq al-Hamidiyeh* – centralni i najveći tržni centar (bazar) u Siriji, za koji kažu da je „dragulj Damaska“, prepun „levantinskih čudeša“. (Prim. prev.)

** *Za'atar* – popularna mešavina začina, koja se obično priprema od mlevenog sušenog timijana, origana, majorana i drugih kombinacija, mešanih s pečenim susamom i solju, ponekad uz dodatak sumaka, kima, korijandera ili komorača. Zatar se smatra jakim antioksidansom. (Prim. prev.)